

ΠΡΟΤΑΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ
ΑΓΩΓΗΣ – ΠΡΟΑΓΩΓΗΣ ΥΓΕΙΑΣ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΞΟΝΑ ΔΙΑΤΡΟΦΗΣ ΚΑΙ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ ΖΩΗΣ
«ΔΙΑΤΡΟΦΙΚΕΣ ΣΥΝΗΘΕΙΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΛΟΓΕΣ: ΤΡΕΦΟΜΑΙ Η ΔΙΑΤΡΕΦΟΜΑΙ;»
ΚΟΙΝ.Σ.ΕΠ. ΤΟ ΧΑΡΟΥΠΙ
ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ – ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2016
«ΣΥΝ-ΤΡΟΦΗ και ΣΥΝ-ΤΡΟΦΟΙ: [ΔΙΑ]ΤΡΟΦΕΣ ΑΠΟ και ΓΙΑ ΟΛΟΥΣ»

Περιεχόμενο:

1. αφηγηρία σελ.1
2. στόχοι του προγράμματος σελ.2
3. περιεχόμενο, δομή και μεθοδολογία σελ.4
4. φιλοσοφικές και επιστημονικές αφηγηρίες σελ.7
5. περιγραφή του φορέα, βιβλιογραφία και πηγές σελ.8

1. αφηγηρία

Τα τελευταία χρόνια παρατηρούμε τη δυσκολία συμπολιτών μας να αντιμετωπίζουν τις αυξανόμενες οικονομικές δυσχέρειες και να εξασφαλίζουν για εκείνους και για τα παιδιά τους τα απαραίτητα υλικά αγαθά¹. Στο πεδίο της διατροφής, πολλά προϊόντα - αλλά και συνήθειες - προτρέπουν στην κατανάλωση τροφών που δεν διαθέτουν επαρκή διατροφική αξία². Η πιο απλή ανάγνωση του φαινομένου αυτού ανάγει την αιτία προμήθειας φθηνών τροφίμων σε οικονομικούς παράγοντες και την κατανάλωση γρήγορων/πρόχειρων φαγητών στους σύγχρονους ρυθμούς ζωής των αστικών κέντρων. Παράλληλα ωστόσο, παρατηρούμε ότι αφενός ζούμε σε έναν τόπο ικανό να παράγει προσιτή, παραδοσιακή, εύκολη και αποδεδειγμένα υγιεινή διατροφή, και αφετέρου, ότι η επιλογή μιας σωστής διατροφής και οι καλές πρακτικές που προϋποθέτει δεν περιορίζεται στην αναζήτηση τροφίμων, αλλά οδηγεί σε μια πλειάδα στάσεων και συμπεριφορών που συμπεριλαμβάνουν γενικότερα τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε και συσχετιζόμαστε με τη φύση και τους άλλους ανθρώπους³.

Η οικολογία, η «επιστήμη που μελετά τους ζωντανούς οργανισμούς, το περιβάλλον και τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ τους⁴», αναδεικνύει το σύνολο αυτών των συσχετισμών. Παρότι περισσότερο γνωστή στον τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος από την επιβλαβή για τον πλανήτη ανθρώπινη δραστηριότητα⁵, το αντικείμενο μελέτης της προσφέρει μια πολύ ευρύτερη

¹ **Ελληνική Στατιστική Αρχή, Ετήσιο Στατιστικό Πρόγραμμα: Υλική Στέρση και Συνθήκες Διαβίωσης – Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών Έτους 2015**, SILC/2015, Ιούνιος 2016, <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SFA10/2015>

² Ιδιαίτερα όσον αφορά τα παιδιά και τους εφήβους, οι σοβαρές διατροφικές ελλείψεις αυξήθηκαν ραγδαία με την οικονομική κρίση: **Ελληνική Εθνική Επιτροπή UNICEF, Μπουγιούκος, Γιώργος & Φασούλης, Βασίλης, Έκθεση: Η Κατάσταση των Παιδιών και Εφήβων στην Ελλάδα**, Αθήνα, 2015, <https://www.unicef.gr/uploads/filemanager/PDF/2015/children-in-greece-2015.pdf>

³ **Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Υπηρεσία Ανάπτυξης Προγραμμάτων, Οδηγός Εφαρμογής Προγράμματος Σπουδών Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης - Εκπαίδευσης για την Αειφόρο Ανάπτυξη**, Κύπρος, 2012, ISBN: 978-9963-0-1377-7

⁴ Από τον ορισμό στη γαλλόφωνη έκδοση της Εγκυκλοπαίδειας Larousse, 2001

⁵ **COP 10, Nagoya Conference**, Japan, october 2010, όπου οι εκπρόσωποι των χωρών των Ηνωμένων Εθνών υπέγραψαν τη Διεθνή Σύμβαση για τη Βιοποικιλότητα

ανάγνωση του σημερινού κόσμου όπου το περιβάλλον, η ανθρώπινη νόηση και η κοινωνική δομή συνυπάρχουν ως αλληλένδετοι τομείς⁶.

Έτσι, η οικολογική προοπτική του ερωτήματος «τρέφομαι ή διατρέφομαι;» περιλαμβάνει μια σειρά από επιμέρους πεδία που επιδρούν στην τελική επιλογή της διατροφής μας: από τις αντιλήψεις για το τι είναι πραγματικά φθινό και τι είναι υγιεινό ως την συσχέτιση της τοπικής παραγωγής με την παγκόσμια κατανάλωση, τα ζητήματα αυτάρκειας, οικιακής οικονομίας, οικολογίας, φυσικής παραγωγής και Μεσογειακής διατροφής συνθέτουν ένα μωσαϊκό παρουσίας⁷ που ταυτόχρονα εμπλουτίζεται με τη βιωματική προσέγγιση της ανθρώπινης οικολογίας όπως είναι η επικοινωνία, ο αλληλοσεβασμός, η αλληλεγγύη και η ισότητα. Σκοπός του προγράμματος είναι να δοθεί μια αφετηρία, ώστε οι μαθητές και οι μαθήτριες αφενός να ευαισθητοποιηθούν και να προβληματιστούν για τις καθημερινές πρακτικές τους στη διατροφή γνωρίζοντας τις επιπτώσεις τόσο στην υγεία τους, όσο και στην εύθραυστη ισορροπία του πλανήτη σήμερα, αφετέρου να αντιλαμβάνονται την ισορροπημένη διατροφή ως μια επιλογή που αφορά το σύνολο και που ως αναγκαίο αγαθό για τη ζωή, απαιτεί διαφύλαξη και φροντίδα.

Το πρόγραμμα που προτείνουμε επιδιώκει να σταθεί ως αφορμή, ώστε να αναπτυχθεί περαιτέρω από τη σχολική κοινότητα η «οικολογία του νου»⁸ που ενισχύει την ενεργή ακρόαση, τη συμμετοχικότητα, την κριτική και τη συνδυαστική σκέψη, ιδιότητες του ενεργού και συνειδητού πολίτη που δρα έχοντας μάθει να αποτυπώνει, να κατανοεί και να επιλύει συνεργατικά τα ζητήματα που τον αφορούν. Η βιωματική προσέγγιση του προγράμματος, βασισμένη στην Κριτική Παιδαγωγική⁹, τη Συνεργατική Μάθηση στην Κοινωνική Αλληλεπίδραση¹⁰ καθώς και στις θεατρικές δραστηριότητες της μεθόδου του Θεάτρου του Καταπιεσμένου, προάγει την έννοια του ενεργού πολίτη με δικαιώματα και ευθύνες και προάγει μια συνεργατική, οικολογική και πολυδιάστατη αντίληψη των θεμάτων που διαπραγματεύεται, «χωρίς να προτείνει έτοιμες λύσεις, παρά συλλογικούς τρόπους συσχετισμού και εύρεσης λύσεων»¹¹.

2. στόχοι

Παρότι η διάδοση της πληροφορίας θεωρείται δεδομένη στον 21ο αιώνα, αυτό δεν διασφαλίζει ούτε την εγκυρότητα της, ούτε το πώς θα χρησιμοποιηθεί. Παιδιά και έφηβοι βρίσκονται σήμερα στο στόχαστρο των διαφημιστικών εταιριών και ενός lifestyle που περιλαμβάνει την απαξίωση της σωστής διατροφής με προβαλλόμενα πρότυπα ομορφιάς, τρόπου ζωής κλπ. που προωθούν λειψή ή κακή διατροφή. Η δημιουργική χρήση της πληροφορίας επομένως, χρειάζεται να συνυπάρχει αφενός με την κριτική σκέψη ώστε να επιβεβαιώνεται η εγκυρότητα της, αφετέρου να συνυπάρχει με τη συνδυαστική-συνθετική σκέψη, την ικανότητα

⁶ Guattari, Felix, *Les Trois Écologies*, Editions Galilée, 2008, ISBN-13: 978-2718607689

⁷ Υπουργείο Παιδείας Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Πρόγραμμα Σπουδών του Διδακτικού - Μαθησιακού Πεδίου «Περιβάλλον και Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη» ΕΣΠΑ 2007-13\Ε.Π. Ε&ΔΒΜ\Α.Π. 1-2-3 «ΝΕΟ ΣΧΟΛΕΙΟ (Σχολείο 21ου αιώνα) - Νέο Πρόγραμμα Σπουδών, Οριζόντια Πράξη» MIS: 295450, και Φλογαΐτη, Ευγενία & Λιαράκου, Γεωργία (επιμέλεια), *Εκπαίδευση στην Αειφόρο Ανάπτυξη: από τη Θεωρία στην Πράξη*, έκδ. ΚΠΕ Αχαρνών, Αρχάνες, 2009, ISBN: 978 960 98243-5-4

⁸ Bateson, Nora, για μια γρήγορη ματιά στη σκέψη του Gregory Bateson, ένα μίνι ντοκιμαντέρ: *An Ecology of Mind, The Gregory Bateson Documentary*, <https://www.youtube.com/watch?v=AqiHJG2wtPI>

⁹ Freire, Paulo, *Pédagogie des opprimés*, La Découverte, Paris, 1969/1974/1982, στα ελληνικά: *Η Αγωγή του Καταπιεζόμενου*, http://www.kedros.gr/product_info.php?products_id=2070

¹⁰ Yvon, Frédéric & Zinchenko, Yuri, *Vygotsky, une théorie du développement et de l'éducation: Recueil de textes et commentaires*, Faculté de psychologie de l'Université d'État de Moscou & Université de Montréal, Lomonossov, 2011, ISBN: 978-5-9217-0052-9

¹¹ Αυτή η πρόταση ανήκει στον Αουγκούστο Μποάλ. Το *Θέατρο του Καταπιεσμένου* είναι μεθοδολογία κοινωνικής παρέμβασης μέσω Θεάτρου, «για ηθοποιούς και μη ηθοποιούς». Το ομώνυμο έργο του **Augusto Boal** περιλαμβάνει τη φιλοσοφία και το σκοπό της μεθόδου, καθώς και ασκήσεις-δράσεις βασισμένες στο συμμετοχικό θέατρο, το θεατρικό παιχνίδι και το σωματικό θέατρο.

δηλαδή σύνδεσης της πληροφορίας με την παρούσα κατάσταση που ζει ο αποδέκτης, ώστε αυτή η πληροφορία να του είναι χρήσιμη θεωρητικά και αξιοποιήσιμη πρακτικά¹².

Η διατροφή ως επιστημονικό πεδίο, διαχωρίζεται συνήθως από το με ποιους διατρεφόμαστε. Κι όμως, πλήθος μελετών έχουν αναδείξει τη σημασία των σύν-τροφών στη σωστή διατροφή. Μια σύγχρονη συνήθεια να τρώμε μόνοι έχει επιφέρει τρομακτική έκπτωση όχι μόνο στην ποιότητα της διατροφής, αλλά και στην κακή λειτουργία της χώνεψης. Οι καλές πρακτικές επομένως της ποιότητας ζωής, δεν περιέχουν μόνο τον έλεγχο του αντικειμένου που μας διατρέφει, αλλά και τον τρόπο που εμείς το αντιλαμβανόμαστε.

Θέλοντας να προτείνουμε γενικότερα βοηθητικές πρακτικές στο θέμα αυτό, θέτουμε ως πλαίσιο εργασίας την οικολογική προοπτική της διατροφής, δηλαδή την ίδια τη διατροφή (βιολογικά ποιοτικά χαρακτηριστικά), το συσχετισμό των ανθρώπων που συν-τρέφονται (ψυχική και συναισθηματική διάσταση) και την κοινωνική ανισότητα στην ποιότητα της σίτισης (ψυχοδυναμική, περιβαλλοντική, οικονομική και κοινωνικοπολιτική διάσταση), με τη βεβαιότητα ότι εάν θέλουμε να μαθαίνουν οι μαθητές και οι μαθήτριες να [δια]τρέφονται σωστά, αυτό δεν μπορεί να διαχωρίζεται από την ικανότητα τους να παρατηρούν, να κατανοούν, να επιλέγουν και να διεκδικούν, χαρακτηριστικά ενός ενεργού, ενημερωμένου, σκεπτόμενου και συνειδητοποιημένου πολίτη.

Οι κύριοι στόχοι του προγράμματος είναι:

- Η αγωγή της υγείας μέσω της ευαισθητοποίησης των μαθητών/τριών σε θέματα διατροφής και της προαγωγής του κριτικού στοχασμού για τα κριτήρια επιλογής που θέτουν
- Η προώθηση των οικολογικών πρακτικών στην καθημερινότητα και η σύνδεση τους με την προστασία του περιβάλλοντος γενικότερα
- Η ενίσχυση της κριτικής σκέψης των μαθητών/τριών και ο δημιουργικός προβληματισμός για την αλληλεξάρτηση του ατόμου με το οικολογικό, πολιτισμικό, κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον του
- Η ενδυνάμωση της λογικής σκέψης για την εύρεση λύσεων και τη λήψη σωστών και τεκμηριωμένων αποφάσεων τις οποίες χρειάζονται οι ενεργοί, εποικοδομητικοί και ενσυνείδητοι πολίτες
- Η εμπειρία της «εφήμερης κοινότητας» μέσω της καλλιτεχνικής, βιωματικής, σωματικής και άμεσης επεξεργασίας των συναισθημάτων, των προθέσεων και των ιδεών που αφορούν ζητήματα συνύπαρξης, προοπτικής και οργάνωσης της κοινωνίας
- Η εξοικείωση των μαθητών με τις δημοκρατικές διαδικασίες και η γνωριμία τους με την έννοια των συλλογικών, συμμετοχικών αποφάσεων ως συστατικών στοιχείων μιας δημοκρατικά οργανωμένης και πλουραλιστικής κοινωνίας
- Η ενίσχυση της αυτενέργειας των μαθητών μέσω του αλληλοσεβασμού, της αλληλεγγύης, της συνεργασίας και της ενεργού συμμετοχής στη σχολική ζωή και στη ζωή της κοινότητας

Δευτερεύοντες στόχοι είναι:

- Η προώθηση της συνεργασίας της σχολικής μονάδας με γονείς και κηδεμόνες μέσω μιας κοινής δράσης και η ενίσχυση της επικοινωνίας και των ανταλλαγών μεταξύ γονέων/κηδεμόνων και εκπαιδευτικών
- Η πλαισίωση και ενίσχυση των θεμάτων του προγράμματος μέσα από τη διαθεματική και διεπιστημονική δραστηριοποίηση των εκπαιδευτικών της σχολικής κοινότητας
- Η ένταξη της μαθησιακής εμπειρίας στην καθημερινή, προσωπική και επαγγελματική ζωή των μαθητών/τριών και η ανάδειξη της πολυπλοκότητας και της διεπιστημονικότητας των ζητημάτων που τους αφορούν

¹² «Μαθαίνουμε μέσα από πικρή εμπειρία ότι ο οργανισμός που καταστρέφει το περιβάλλον, καταστρέφει τον εαυτό του», στο **Bateson, Gregory**, *Steps to an Ecology of Mind*, University of Chicago Pressbook, 2000, ISBN: 9780226039053

3. περιεχόμενο, δομή και μεθοδολογία

Η οικολογία τονίζει τη διάδραση πολλών παραμέτρων που εκτείνονται από τις καθημερινές μικρές πράξεις ως τις διεθνείς αποφάσεις: από την πρώτη κιόλας Διακυβερνητική Συνάντηση για την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση¹³, επισημαίνεται η ιδιαίτερη σύνθεση της έννοιας «περιβάλλον» που ως ολότητα περιλαμβάνει το φυσικό και το ανθρωπογενές περιβάλλον (κοινωνικό, ιστορικό, τεχνολογικό, οικονομικό, αισθητικό, ηθικό κλπ.) που με τη σειρά του δρα και επιδρά σύμφωνα με το πολιτισμικό, ιστορικό, οικονομικό και κοινωνικοπολιτικό μοντέλο. Το πρόγραμμα που προτείνουμε δεν θα μπορούσε να μην συσχετίζεται με τις περιφερειακές αυτές παραμέτρους που επηρεάζουν τον τρόπο λήψης των κοινωνικοπολιτικών αποφάσεων του κάθε τόπου και την ποιότητα ζωής του κάθε πολίτη, διευκολύνοντας ή δυσχεραίνοντας τις επιλογές του. Με σκοπό το ζήτημα της διατροφής να αποτυπώνεται στους μαθητές και μαθήτριες ως ένα σημαντικό πεδίο της υγείας τους, η δική μας πρωτύτρη γνώση βασικών χαρακτηριστικών των συνηθειών, των ενδιαφερόντων και των στάσεων τόσο των μαθητών/τριών όσο και του ευρύτερου περιβάλλοντος τους (γονείς, κοινωνικές ομάδες, τοπικές ιδιαιτερότητες κ.ά.), αποτελεί σημαντική πληροφορία.

Έτσι, το προτεινόμενο πρόγραμμα περιλαμβάνει αρχικά μια γενική διερεύνηση των συνθηκών και του περιβάλλοντος. Για παράδειγμα, ένα σχολείο σε αστικό περιβάλλον όπου υπάρχουν μειωμένες δυνατότητες προμήθειας τοπικών προϊόντων, δεν μπορεί να εφαρμόσει το ίδιο ακριβώς πρόγραμμα με ένα Λύκειο μιας κωμόπολης όπου η κύρια δραστηριότητα των κατοίκων είναι η αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή. Αντίστοιχα, σε μια πολύ φτωχή γειτονιά με μεγάλο δείκτη ανεργίας, οι διατροφή δεν έχει την ίδια νοηματοδότηση απ'ότι σε ευνοούμενο οικονομικά προάστιο μεγαλούπολης. Στη συνέχεια, μια συνάντηση με το Σύλλογο Διδασκόντων για ενημέρωση σχετικά με παρόμοιες ή κοντινές δράσεις που πιθανά έχουν ήδη πραγματοποιηθεί καθώς και για τις ανάγκες που οι ίδιοι έχουν παρατηρήσει, θα εμπλουτίσει τη δυνατότητα του προγράμματος να πλαισιώνει τρόπους εύρεσης λύσεων σε συγκεκριμένα προβλήματα και θα ενισχύσει τη σύνδεση του ερωτήματος «τροφή ή διατροφή;» με τις πραγματικές δυνατότητες, αλλά και τις πιθανές δυσκολίες των μαθητών και μαθητριών.

Για την προετοιμασία αυτή, προβλέπεται μια δική μας μελέτη (τηλεφωνική επικοινωνία με τοπικούς παράγοντες, γενικά στοιχεία απογραφής κλπ.) και μια συνάντηση μιας διδακτικής ώρας με το Σύλλογο Διδασκόντων (και εφόσον το επιθυμούν, με μέλη του Συλλόγου Γονέων και Κηδεμόνων).

Το κυρίως πρόγραμμα είναι τρίωρο, το θέμα του είναι η διατροφή και η ποιότητα ζωής, ενώ η διαδικασία που ακολουθείται στη συγκεκριμένη συμμετοχική βιωματική προσέγγιση συμβάλλει στην εκμάθηση της έννοιας του ενεργού πολίτη και στην προαγωγή της φυσικής και ψυχικής υγείας¹⁴.

Αφόρμηση δίνεται μέσα από μια μικρή εισαγωγή και συζήτηση με τους μαθητές και τις μαθήτριες, σχετικά με το τι γνωρίζουν για τη διατροφή. Ακολουθεί ενημέρωση/παρουσίαση για το θέμα της διατροφής (διατροφική πυραμίδα, ομάδες των τροφίμων, μύθοι και αλήθειες πάνω στις διατροφικές μας συνήθειες κ.λ.π., οι επιλογές μας και η οικολογική προοπτική μιας

¹³ U.N.E.S.C.O. (éd.), *Conférence intergouvernementale sur l'éducation relative à l'environnement, Rapport final* (Tbilissi, 14-26 oct. 1977), Paris 1977, ED/MD, <http://unesdoc.unesco.org/images/0003/000327/032763fo.pdf>

¹⁴ «Να μην κάνουμε θέατρο στο οποίο λέμε στους άλλους ποιοι είναι, ποιο είναι το πρόβλημα τους, ποια είναι η λύση σε αυτό το πρόβλημα αλλά να μην συμμετέχουμε στη λύση.». Απόσπασμα από το: **Boal, Julian**, *Για μια σύντομη περιγραφή των κοινωνικοπολιτικών θέσεων του θεάτρου του Καταπιεσμένου*, <https://www.youtube.com/watch?v=t5f5tbJkMzI>

Το συγκεκριμένο είδος θεάτρου δεν προάγει μόνο τις ηθικές αρχές του αλληλοσεβασμού, αλλά καλλιεργεί επίσης την αίσθηση της κοινότητας, μια ευεργετική απ'όλες τις απόψεις αίσθηση ανήκειν που θωρακίζει τα μέλη από τους κινδύνους αποξένωσης μιας δύσκολης, ανώνυμης και συχνά αφιλόξενης εποχής (για χαρακτηριστικά του ΘτΚ, βλ. και παρακάτω).

φυσικής/φιλικής προς το οικοσύστημα στάσης στην παραγωγή και την κατανάλωση¹⁵) από έναν αγρότη (τεχνική της αφήγησης και της διάδρασης μέσω εμπειρικής παρουσίας). Με ερωτήσεις που αφορούν τόσο το άμεσο περιβάλλον των μαθητών/τριών, όσο τη διάσταση της οικολογικής αλληλεπίδρασης σε παγκόσμια κλίμακα (όπως για παράδειγμα: - Η διατροφή είναι επιλογή; Είναι συνήθεια; - Τι θεωρείται υγιεινό και γιατί; - Ποιους κινδύνους διατρέχω εάν δεν τρέφομαι σωστά; - Ο πλανήτης πώς επηρεάζεται από τις επιλογές μου; κ.ά.), η ενεργοποίηση της κριτικής-δημιουργικής σκέψης στο πλαίσιο της Θεωρίας της Κοινωνικής Αλληλεπίδρασης¹⁶ οδηγεί σε στοχευμένη ενημέρωση όπου εισάγονται έννοιες και ερωτήματα όπως ενδεικτικά: - Ο κύκλος της παραγωγής, μεταποίησης και μεταφοράς; ποια τα οφέλη της γειννίας των αγαθών σε ακτίνα όσο μικρότερη γίνεται και ποιες οι δυσκολίες; - Πώς διασφαλίζω τη σωστή επιλογή διατροφής αλλά και τον έλεγχο των πηγών μου; - Πως και πού μπορώ να φτιάξω έναν λαχανόκηπο; Γιατί νομίζουμε ότι το καλό φαγητό είναι δύσκολο να μαγειρευτεί και ακριβό; κ.ά.. Ακολουθεί μια συζήτηση είτε με τη μορφή της διαλογικής αντιπαράθεσης – debate (εφόσον έχει αναλάβει πρωτότερα κάποιος/κάποια εκπαιδευτικός να προετοιμάσει τους μαθητές και τις μαθήτριες), είτε με τη διαδικασία του καταγισμού ιδεών με άμεση επεξεργασία (μέθοδος του εννοιολογικού χάρτη) που διαμορφώνει ένα συλλογικό και συμμετοχικό υλικό για την επόμενη δραστηριότητα.

Το πρόγραμμα συνεχίζει με ένα δίωρο βιωματικό εργαστήριο Θεάτρου του Καταπιεσμένου γύρω από το θέμα της διατροφής, των επιλογών μας και των περιορισμών τους (εκούσιων και ακούσιων). Σκοπός είναι μέσα από τις δικές τους εμπειρίες, οι μαθητές και μαθήτριες να βρουν λύση σε δυο προβλήματα: πώς να διατρέφονται σωστά οι ίδιοι και πώς να υπολογίζουν τον εαυτό τους ως μέλος και μέρος μιας κοινωνίας που οφείλει να φροντίσει τους φυσικούς πόρους της και να αναζητήσει λύσεις στο παγκόσμιο (αλλά και τοπικό) πρόβλημα του υποσιτισμού. Με αφετηρία «μια ιστορία για ένα πορτοκάλι» (για την επάρκεια τροφής), «ένα παγωτό που ήταν πολύ κόκκινο» (για τη χρήση βελτιωτικών γεύσης και εμφάνισης σε ορισμένες «πρόχειρες» τροφές) ή οποιαδήποτε κατάλληλη ιδέα προκύψει από τους ίδιους τους μαθητές και τις μαθήτριες, κατασκευάζονται Εικόνες, μικροί διάλογοι ή παιγνίδια ρόλων όπου εναλλάσσονται οι «ηθοποιοί»¹⁷. Η μέθοδος αυτή διαθέτει πλήθος ασκήσεων και δραστηριοτήτων με το εξής πλεονέκτημα: απευθύνεται (και) σε ανθρώπους μη μυημένους στην έκφραση, με δραστηριότητες που μπορούν να εφαρμοστούν σε οποιοδήποτε πλαίσιο (σε παιδιά και εφήβους, σε ενήλικες, σε ΑμεΑ, ακόμα και σε ομάδες συζήτησης όπου η σωματική εμπλοκή είναι δύσκολη). Ιδιαίτερα σημαντική για την κατανόηση και την επεξεργασία εκπαιδευτικών θεμάτων, η βιωματική, σωματική και συμμετοχική αυτή προσέγγιση¹⁸ ευνοεί την οικειοποίηση ενός θέματος και αποτελεί προνομιακό εκφραστικό αλλά και αντιληπτικό μέσο, καθώς οι συμμετέχοντες συσχετίζονται με το θέμα με έναν τρόπο που ανιχνεύουν και επιλέγουν οι ίδιοι, με αποτέλεσμα να ενεργοποιούνται ιδέες και συνειρμοί που πιθανά να μην τους ήταν οικεία χωρίς τη χρήση της φαντασίας, του σωματικού και συμμετοχικού παιγνιδιού και του αυθορμητισμού¹⁹. Επιπροσθέτως, η σωματική / βιωματική και συγκινησιακή δραστηριοποίηση κατά τη διάρκεια των ασκήσεων της μεθόδου οδηγεί σε πιο ρεαλιστικά αποτυπώματα απ'ότι οι βιωματικές, αλλά όχι ενσώματες επεξεργασίες που αποτελούν νοητικές / φαντασιακές αναπαραγωγές οικείων κοινωνικών αυτοματισμών -και που ενδεχομένως να μην

¹⁵ Ξεκινώντας από αυτό που ήδη γνωρίζουν οι μαθητές/τριες, η είσοδος νέων πληροφοριών αποτυπώνεται ευκολότερα και ενσωματώνεται στην υπάρχουσα γνώση αποτελεσματικότερα: **Παπαδοπούλου, Καλλιρρόη**, *Η ζώνη εγγύτερης ανάπτυξης στη θεωρία του L. S. Vygotsky*, εκδ. Gutenberg, 2009, ISBN 978-960-01-1280-1

¹⁶ **Δαφνέρμος, Μανόλης**, *Η πολιτισμική-ιστορική θεωρία του Vygotsky*, Φιλοσοφικές, ψυχολογικές, παιδαγωγικές διαστάσεις, εκδ. Ατραπός, 2002, ISBN: 960-8325-08-0

¹⁷ **Boal, Augusto**, *Jeux pour acteurs et non-acteurs : Pratique du Théâtre de l'opprimé*, La Découverte, Paris, 1977, ISBN : 9782707142177, στα ελληνικά: *Θεατρικά Παιχνίδια για Ηθοποιούς και για Μη Ηθοποιούς*, http://www.esofia.net/index.php?option=com_k2&view=item&id=108&Itemid=54

¹⁸ **Περιστεράκη, Αλεξάνδρα**, *Το Σώμα και οι Παραστατικές Τέχνες ως Μέσα και Διαδικασίες Επαναπροσδιορισμού Κοινωνικών Ρόλων: Μια Εφαρμογή Βιωματικού Προγράμματος Κοινωνικο-πολιτικής Προσέγγισης Αποκλεισμένων Ενηλίκων*, in **Πουρκός, Μάριος** (επιστημονική επιμέλεια συλλογικού έργου), *Η απύσχα παρουσία του σώματος και του βιώματος στις διαδικασίες εκπαίδευσης, μάθησης και ανάπτυξης*, εκδ. Τόπος, 2015, ISBN: 978-960-499-140-2

¹⁹ Για την κοινωνική και πολιτισμική νοηματοδότηση των κινήσεων και στάσεων και τη σπουδαιότητα του παιγνιδιού ως φορέας μετάδοσης κοινωνικών νοημάτων, αναπαραστάσεων και κανόνων, βλέπε **Gebauer, Gunter, & Wulf, Christof**, *Jeux, Rituels et Gestes, les fondements mimétiques de l'action sociale*, Economica, Paris, 2004, ISBN : 978-2-7178-4831-1

είναι πραγματοποιήσιμες²⁰. Η ενεργοποίηση του σώματος κάτω από αυτό το πρίσμα, αποτελεί κλειδί ανάγνωσης της πραγματικότητας και πλαίσιο στήριξης της λογικής και ρεαλιστικής σκέψης, τόσο για το κεντρικό θέμα της διατροφής όπου καλούνται οι μαθητές/τριες να βρουν ποιες αλλαγές χρειάζονται και μπορούν να πραγματοποιήσουν στις επιλογές τους, όσο και στη εκμάθηση της «ιδιότητας του πολίτη»²¹ που αποτυπώνεται ως βίωμα καθ'όλη τη διάρκεια του εργαστηρίου. Τέλος, η βιωματική δράση ολοκληρώνεται με αναστοχασμό και με κλείσιμο της ομάδας.

Για την κύρια δράση, προβλέπεται μια συνάντηση τριών διδακτικών ωρών κατά την οποία την πρώτη ώρα (σαράντα λεπτά) διεξάγεται η ενημέρωση/συζήτηση, ενώ τις δυο επόμενες διδακτικές ώρες (μιάμιση ώρα) πραγματοποιείται το βιωματικό εργαστήρι. Ο ανώτερος αριθμός συμμετεχόντων είναι τριάντα.

Το πρόγραμμα ολοκληρώνεται με αυτοαξιολόγηση και καταγραφή των επιδιωκόμενων στόχων εκμέρους μας, των ελλείψεων και των υπό βελτίωση πεδίων εφαρμογής. Προαιρετικά και σε περίπτωση που το επιθυμούν ο Σύλλογος Διδασκόντων, ο Σύλλογος Γονέων και Κηδεμόνων ή το Συμβούλιο Μαθητών/τριών, προτείνουμε τη δυνατότητα συνάντησης για άλλη μια ώρα, με σκοπό τον αναστοχασμό και την αξιολόγηση του προγράμματος, καθώς και την πλαisiώση μελλοντικών σχετικών με την παρουσίαση δράσεων του σχολείου (ενδεικτικά: - Ποιες είναι οι τοπικές ανάγκες και πώς μπορούν να συμμετέχουν οι μαθητές/τριες; - Υπάρχει τράπεζα σπόρων στην περιοχή; Γνωρίζουν τι σημαίνει και τα οφέλη της; - Ο σχολικός κήπος θα μπορούσε να περιλαμβάνει μερικά φαγώσιμα εποχιακά κηπουρικά; - Ποιο είναι το όριο μεταξύ κατανάλωσης και σπατάλης; - Τα είδη αγροτικής παραγωγής: από την αυτονομία στην οικολογική διαχείριση. – Βιολογική καλλιέργεια, αυτή που υπήρχε πριν μάθουμε τη λέξη; κ.ά.).

Να σημειωθεί ότι στο πρόγραμμα αυτό, εκτός από την παρουσία των επιστημονικών υπεύθυνων του προγράμματος, κρίνεται απαραίτητη η συμβολή του συνεργάτη και υποψήφιου μέλους του Συνεταιρισμού Το Χαρούπι Κοιν.Σ.Επ. Γεωργίου Τσιτσία-Γεωργαντά, αγρότη, που ειδικεύεται σε θέματα φυσικής παραγωγής, βιοποικιλότητας, καλλιέργειας τοπικών μεσογειακών ποικιλιών, αυτάρκειας και οικολογίας, καθώς διαθέτει την απαραίτητη θεωρητική και εμπειρική γνώση που χρειάζεται για την οργάνωση, την ανάπτυξη και τη λειτουργία μιας αυτόνομης και αυστηρά φυσικής αγροτικής και κτηνοτροφικής μονάδας που σήμερα παρέχει διατροφική αυτάρκεια στους εργαζόμενους της.

²⁰ Η ιδιαίτερη σημασία του **ενσώματου βιώματος** και η ψυχοδυναμική συμβολή του στην αγωγή υγείας αποτυπώνεται σε πολλά συγγράμματα του Μ. Πουρκού, καθηγητή του Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Κρήτης, με ειδίκευση στην Ψυχοπαιδαγωγική (Εναλλακτικά-Βιωματικά Πλαίσια Γνωστικής, Συναισθηματικής και Ηθικής Ανάπτυξης και Αγωγής). Βλέπε επίσης στο: **Πουρκός, Μάριος** (επιστημονική επιμέλεια συλλογικού έργου), *Τέχνη, Παιχνίδι, Αφήγηση: Ψυχολογικές και Ψυχοπαιδαγωγικές Διαστάσεις*, εκδ. Τόπος, 2009, ISBN: 978-960-6863-17-2

²¹ **Το Θέατρο του Καταπιεσμένου** είναι μέθοδος συμμετοχικού θεάτρου που περιλαμβάνει τόσο θεραπευτικά εργαλεία, όσο και εργαλεία ενδυνάμωσης ομάδων και κοινωνικής χειραφέτησης. Στην πράξη, συνδέει τη θεωρία με τη δράση, τη συζήτηση με την εμπειρία και την προοπτική με την πραγματικότητα. Στα χαρακτηριστικά του εντάσσονται τα εξής:

- θέτει εξαρχής την ομάδα ως πρωταγωνιστικό μέσο έκφρασης, διασφαλίζοντας παράλληλα την ισοτιμία μεταξύ των μελών της

- προάγει τη δραστηριοποίηση αντί της παθητικής αποδοχής, ενισχύοντας έτσι την αυτονομία και την πρωτοβουλία

- χρησιμοποιεί τον αυτοσχεδιασμό και το παιχνίδι, προτρέποντας στην έκφραση της δημιουργικότητας και το ξεπέρασμα/υπέρβαση της πραγματικότητας σε ασφαλές πλαίσιο (της εννοούμενης καθημερινής πραγματικότητας και «αντικειμενικής» προοπτικής των μελών), βοηθώντας έτσι την έκφραση και τον πειραματισμό σε πλαίσιο συνεργατικό, διαφορετικό από τους ως τότε γνωστούς συσχετισμούς στα προσωπικά και συλλογικά πεδία των μελών

- χρησιμοποιεί πολύπλευρους αντιληπτικούς μηχανισμούς βασισμένους στο σώμα, τη συγκίνηση και τη νόηση ταυτόχρονα, επιτρέποντας έτσι ένα πληρέστερο αποτύπωμα των πραγματικών συνθηκών, που εξασφαλίζει παράλληλα τη δυνατότητα ξεπέρασματος της παρατηρούμενης πραγματικότητας δίνοντας πλήθος νέων αναδυόμενων πληροφοριών

- προάγει την ισοτιμία, την αλληλεγγύη και τον αλληλοσεβασμό αφού, στον τρόπο λειτουργίας του, περιέχεται αδιαπραγμάτευτα η αρχή ότι όλοι όσοι συμμετέχουν αποτελούν οργανικά ισάξια μέλη ενός συνόλου που υπάρχει ως έχει αποκλειστικά χάρη στη συμμετοχή όλων των μελών (όποια συμμετοχή επιθυμεί), ανεξάρτητα από γνώσεις, δεξιότητες και δυνατότητες

4. φιλοσοφικές και επιστημονικές αφετηρίες

Αν η οικονομική κρίση επιτάσσει την προσαρμογή πολλών ανθρώπων σε επιλογές οικονομικότερες από αυτές που είχαν, αυτό δε συνεπάγεται απαραίτητα την έκπτωση στην ποιότητα διατροφής τους. Η ενίσχυση της τοπικής οικονομίας σε αγροτικές περιοχές ή η ανάπτυξη δομών ανταλλαγών, αλληλεγγύης ή προσφοράς μπορούν να υπερκεράσουν εν μέρει τις δυσκολίες, προτείνοντας μια μετάβαση προς ένα διαφορετικό μοντέλο συμπεριφοράς, αλλά και σκέψης.

Παρότι τα θέματα οικολογίας είναι πλέον γνωστά, λιγότερα γνωστή είναι η κατεύθυνση της αποανάπτυξης, μια προσέγγιση που προτάθηκε τη δεκαετία του '70²² και δείχνει σήμερα να αποτελεί εναλλακτική πρόταση στην οικονομική και οικολογική παγκόσμια κρίση που διανύουμε²³. Φιλοσοφικό θεμέλιο της αποανάπτυξης θεωρείται η σκέψη του Κορνήλιου Καστοριάδη, τόσο με την έννοια της Αυτοθέσμησης²⁴, όσο και στα μετέπειτα έργα του που αναλύουν την καπιταλιστική ανάπτυξη προσβλέποντας στην ανάγκη μείωσης της παγκόσμιας παραγωγής σε «Λιτή Αφθονία», ως έσχατη και αναγκαία λύση στο πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, περιβαλλοντικό και πολιτισμικό αδιέξοδο²⁵.

Σημαντικός εκπρόσωπος σήμερα είναι ο ομότιμος καθηγητής του πανεπιστημίου Paris-Sud και θεωρητικός του ρεύματος της αποανάπτυξης Serge Latouche, ο οποίος τονίζει μεταξύ άλλων: «Στην οικονομία της αποανάπτυξης έχουμε να κάνουμε με το σταμάτημα της ακραίας παραγωγής και κατανάλωσης, την καταστροφή των πόρων για χάρη του κέρδους. Αυτή η οικονομία που βασίζεται στην άμετρη ανάπτυξη δεν είναι επιθυμητή, είναι καταστροφική. Γιατί αυτή η άμετρη ανάπτυξη καταστρέφει τη βιόσφαιρα, καταστρέφει την ίδια την ανθρωπότητα. Ουσιαστικά, αυτή η άμετρη ανάπτυξη επιφέρει πάρα πολλές ανισότητες. Η ανάγκη για αυτοπεριορισμό είναι αυτό που μπορεί να εγγυηθεί τη συνέχιση της ανθρωπότητας.»²⁶.

Σε συνδυασμό με τη σκέψη του Κ. Καστοριάδη, προτείνει «να καταδείξουμε τη μη βιωσιμότητα της κοινωνίας της ανάπτυξης, αλλά και να αναζητήσουμε μια “μετα-ανάπτυξη”». Παραθέτει δε, τον ίδιο τον Καστοριάδη: «Δεν υπάρχει μόνο η μη αντιστρεπτή κατασπατάληση του περιβάλλοντος και των μη ανανεώσιμων πόρων. Υπάρχει, επίσης, η ανθρωπολογική καταστροφή των ανθρώπινων όντων, που μετασχηματίζονται σε παραγωγικά και καταναλωτικά ζώα, σε αποκτηνωμένους τηλεθεατές του ζάπινγκ»²⁷.

Με βάση αυτές τις κατευθύνσεις, το προτεινόμενο πρόγραμμα «Διατροφικές συνήθειες και επιλογές: Τρέφομαι ή διατρέφομαι;» βασίζεται αφενός στη δυνατότητα της αποανάπτυξης να αποτελεί λύση για την παραγωγή και κατανάλωση φυσικών, υγιεινών και φιλικών προς τον άνθρωπο και τη φύση τροφών, αφετέρου, στη δυνατότητα του μαθητή και της μαθήτριας να διδαχθεί πώς να είναι πολίτης. Διότι «Κανένας δεν γεννιέται πολίτης. Και πώς γίνεται; Μαθαίνοντας

²² Η Αποανάπτυξη (*décroissance – degrowth*) θεωρείται ότι θεμελιώνεται στο έργο του **Ivan Illitch**: *La Convivialité*, Le Seuil, Paris, 1973/2003, ISBN-13: 978-2757842119, όπου συνδέεται η προστασία του περιβάλλοντος με την αποξένωση στα αστικά κέντρα. Ο φιλόσοφος παρατηρεί το συσχετισμό μεταξύ της δημιουργίας επιθυμιών στη σύγχρονη εποχή, με την αύξηση της αλόγιστης εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων, προειδοποιώντας τον αναγνώστη ότι εάν δε θέλει να χάσει την καρδιά του και το νου του, οφείλει να αρνείται την υποταγή στις άχρηστες μηχανές που του επιβάλλονται.

²³ **Dupin, Eric**, *Η αποανάπτυξη κερδίζει έδαφος μέσα στην ύφεση*, <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=95401>

²⁴ **Castoriadis, Cornelius**, *L'institution imaginaire de la société*, Le Seuil, Paris, 1975, ISBN-13: 978-2020365628, στα ελληνικά, *Η Φαντασιακή Θέσμιση της Κοινωνίας*: http://www.kedros.gr/product_info.php?products_id=2032

²⁵ **Castoriadis, Cornelius**, *Les carrefours du labyrinthe, tome 5, Fait et à Faire*, Le Point, Paris, 2008, ISBN-13: 978-2757807965

²⁶ **Latouche, Serge**, *συνέντευξη στον Τάσο Τσακίρογλου*: <http://archive.efsyn.gr/?p=242856> και απόσπασμα από την ομιλία του στη Θεσσαλονίκη το 2014: <http://eagainst.com/articles/latouche/>

²⁷ **Latouche, Serge, Castoriadis, Cornelius**, *Ριζοσπαστική Αυτονομία*, Εκδόσεις των συναδέλφων, μτφ. Θοδωρής Δρίτσας, Κώστας Σπαθαράκης, 2014 και <https://www.efsyn.gr/arthro/o-kastoriadis-i-aytonomia-kai-i-apoanaptyxi>

να είναι. Το μαθαίνουμε κατ' αρχήν κοιτάζοντας την πόλη όπου ζούμε. Και όχι παρακολουθώντας τηλεόραση, όπως σήμερα. [...] Η εισαγωγή της οικολογικής συνιστώσας σε ένα ριζοσπαστικό, δημοκρατικό πολιτικό πρόταγμα είναι απαραίτητη»²⁸.

Η τροφή, αιτία, αφετηρία ή αφορμή, είναι αναγκαίο αγαθό διαβίωσης, ικανό να μας διδάξει πώς θα [δια]τρεφόμεστε και πώς θα [συν]υπάρχουμε.

5. περιγραφή του φορέα, βιβλιογραφία και πηγές

Τ ο Χ α ρ ο ύ π ι

Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείρηση
Φύση – Τέχνη – Εκπαίδευση
προγράμματα έρευνας, οικο-βιωματικής εκπαίδευσης
& ψυχοκοινωνικής ένταξης
ΑΜΚΕ: Δ00855 – Έδρα: Χουδέτσι
ΑΦΜ: 997108241 - Δ.Ο.Υ.Ηρακλείου
e-mail: charoupi@gmail.com

Σκοπός του Συνεταιρισμού είναι η επιδίωξη του συλλογικού οφέλους και η εξυπηρέτηση γενικότερων κοινωνικών συμφερόντων. Ειδικότερα, σκοπός του Συνεταιρισμού είναι η παροχή υπηρεσιών για την ικανοποίηση των αναγκών διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων μέσα από την εκπαίδευση, τη θεραπεία, τον τουρισμό και τον πολιτισμό. **Στόχος είναι να διαδίδονται αξίες και πρακτικές που προάγουν το τοπικό και συλλογικό συμφέρον, τη συμμετοχικότητα, τη συνεργατικότητα, την ενδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής και το σεβασμό προς τη φύση και τον άνθρωπο** διασφαλίζοντας και προάγοντας παράλληλα την ψυχική υγεία.

Συγκεκριμένα οι σκοποί του Συνεταιρισμού εξειδικεύονται στην άσκηση των ακόλουθων δραστηριοτήτων: α) δραστηριότητες εκπαίδευσης – υποστηρικτικές υπηρεσίες εκπαίδευσης: βιωματικά εργαστήρια, εκπαιδευτικά προγράμματα, σεμινάρια επιμόρφωσης και κατάρτισης, επιστημονικές συναντήσεις, διοργάνωση ανοιχτών ενημερωτικών συναντήσεων, οργάνωση και πραγμάτωση προγραμμάτων επαγγελματικών και επιστημονικών συναντήσεων. β) δραστηριότητες θεραπείας – υπηρεσίες ψυχικής υγείας: βιωματικά ψυχοθεραπευτικά εργαστήρια, επιστημονικές συναντήσεις, προγράμματα προσωπικής ανάπτυξης, συνοδεία και θεραπεία ομάδων και μεμονωμένων ατόμων, θεραπευτικά προγράμματα για ευάλωτες ομάδες και προγράμματα κοινωνικής ενσωμάτωσης. γ) δραστηριότητες τουρισμού – υπηρεσίες εναλλακτικού τουρισμού: συνοδεία και συντονισμός ομάδων και μεμονωμένων ατόμων, οργάνωση και πραγμάτωση περιηγήσεων, μεταφοράς, ψυχαγωγίας, φιλοξενίας και σίτισης επισκεπτών, προγράμματα ανακάλυψης της φύσης και της παράδοσης, βιωματικά εργαστήρια τέχνης, προγράμματα συμμετοχής σε αγροτικές εργασίες και συμμετοχής σε εκμάθηση οικοτεχνιών και παραδοσιακών επαγγελμάτων, οργάνωση επιστημονικών και επαγγελματικών συναθροίσεων. δ) δραστηριότητες πολιτισμού: οργάνωση και παραγωγή παραστάσεων, προβολών και συναυλιών, βιωματικά εργαστήρια τέχνης, επιμορφωτικά σεμινάρια, επαγγελματικές και επιστημονικές συναντήσεις.

Απόσπασμα από το καταστατικό,

έγκριση αρ.Δ00855 στο Γενικό Μητρώο Κοινωνικής Οικονομίας του Υπουργείου Εργασίας, 2014

²⁸ *idem*

«Στο Χαρούπι, προτείνουμε προγράμματα οικο-βιωματικής εκπαίδευσης, αλληλέγγυου/οικολογικού τουρισμού και εναλλακτικών θεραπειών, με θεματικές ενότητες που περιστρέφονται γύρω από τη φύση, την τέχνη, την επιστήμη και την παράδοση. Στόχος μας, είναι η οικολογική-ολιστική σύζευξη μεταξύ αισθήσεων, δημιουργικότητας, επικοινωνίας, επιθυμίας και ατομικής/συλλογικής ιστορίας. Τα προγράμματα είναι θεματικά και τα μέσα είναι η παρατήρηση, η δράση και η δημιουργικότητα²⁹.

Αφετηρία μας είναι η διαφορετική προσέγγιση της καθημερινότητας...»

ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΕΣ ΠΗΓΕΣ και ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bateson, Gregory, *Steps to an Ecology of Mind*, University of Chicago Pressbook, 2000, ISBN: 9780226039053

Bateson, Nora, για μια γρήγορη ματιά στη σκέψη του Gregory Bateson, ένα μίνι ντοκιμαντέρ: *An Ecology of Mind, The Gregory Bateson Documentary*, <https://www.youtube.com/watch?v=AqiHJG2wtPI>

Boal, Augusto, *Jeux pour acteurs et non-acteurs : Pratique du Théâtre de l'opprimé*, La Découverte, Paris, 1977, ISBN : 9782707142177, στα ελληνικά: *Θεατρικά Παιχνίδια για Ηθοποιούς και για Μη Ηθοποιούς*, http://www.esofia.net/index.php?option=com_k2&view=item&id=108&Itemid=54

Boal, Julian, Για μια σύντομη περιγραφή των κοινωνικοπολιτικών θέσεων του Θεάτρου του Καταπιεσμένου, μια παρουσίαση: <https://www.youtube.com/watch?v=t5f5tbJkMzI>

Castoriadis, Cornelius, *L'institution imaginaire de la société*, Le Seuil, Paris, 1975, ISBN-13: 978-2020365628, στα ελληνικά, *Η Φαντασιακή Θέσμιση της Κοινωνίας*: http://www.kedros.gr/product_info.php?products_id=2032

Castoriadis, Cornelius, *Les carrefours du labyrinthe, tome 5, Fait et à Faire*, Le Point, Paris, 2008, ISBN-13: 978-2757807965

COP 10, Nagoya Conference, Japan, october 2010, όπου οι εκπρόσωποι των χωρών των Ηνωμένων Εθνών υπέγραψαν τη Διεθνή Σύμβαση για τη Βιοποικιλότητα

Δαφέρμος, Μανόλης, *Η πολιτισμική-ιστορική θεωρία του Vygotsky*, Φιλοσοφικές, ψυχολογικές, παιδαγωγικές διαστάσεις, εκδ. Ατραπός, 2002, ISBN 960-8325-08-0

Dupin, Eric, *Η αποανάπτυξη κερδίζει έδαφος μέσα στην ύφεση*, <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=95401>

Ελληνική Εθνική Επιτροπή UNICEF, Μπουγιούκος, Γιώργος & Φασούλης, Βασίλης, *Έκθεση: Η Κατάσταση των Παιδιών και Εφήβων στην Ελλάδα*, Αθήνα, 2015, <https://www.unicef.gr/uploads/filemanager/PDF/2015/children-in-greece-2015.pdf>

Ελληνική Στατιστική Αρχή: Ετήσιο Στατιστικό Πρόγραμμα, *Υλική Στέρση και Συνθήκες Διαβίωσης - Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών Έτους 2015*, SILC/2015, Ιούνιος 2016, <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SFA10/2015>

Freire, Paulo, *Pédagogie des opprimés*, La Découverte, Paris, 1969/1974/1982, στα ελληνικά: *Η Αγωγή του Καταπιεζόμενου*, http://www.kedros.gr/product_info.php?products_id=2070

Guattari, Felix, *Les Trois Écologies*, Editions Galilée, 2008, ISBN-13: 978-2718607689

Gebauer, Gunter, & Wulf, Christof, *Jeux, Rituels et Gestes, les fondements mimétiques de l'action sociale*, Economica, Paris, 2004, ISBN : 978-2-7178-4831-1

Illich, Ivan, *La Convivialité*, Le Seuil, Paris, 1973/2003, ISBN-13: 978-2757842119

Latouche, Serge, Castoriadis, Cornelius, *Ριζοσπαστική Αυτονομία*, Εκδόσεις των συναδέλφων, μτφ. Θοδωρής Δρίτσας, Κώστας Σπαθαράκης, 2014 και <https://www.efsyn.gr/arthro/o-kastoriadis-i-aytonomia-kai-i-apoanaptyxi>

²⁹ **Πουρκός, Μάριος**, *Ο ρόλος του παισιού στην ανθρώπινη επικοινωνία, την εκπαίδευση και την κοινωνικο-ηθική μάθηση. Η Οικο-Σωματική-Βιωματική Προσέγγιση ως Εναλλακτική Πρόταση στο Γνωστικισμό: Προς μια Βιωματική, Ευρετική και Επικοινωνιακή Ψυχοπαιδαγωγική*, Εκδόσεις Gutenberg, 1997/2003, ISBN: 978-960-01-0660-6

Latouche, Serge, συνέντευξη στον Τάσο Τσακίρογλου: <http://archive.efsyn.gr/?p=242856> και απόσπασμα από την ομιλία του στη Θεσσαλονίκη το 2014: <http://eagainst.com/articles/latouche/>

Παπαδοπούλου, Καλλιρρόη, *Η ζώνη εγγύτερης ανάπτυξης στη θεωρία του L. S. Vygotsky*, εκδ. Gutenberg, 2009, ISBN 978-960-01-1280-1

Περιστεράκη, Αλεξάνδρα, *Το Σώμα και οι Παραστατικές Τέχνες ως Μέσα και Διαδικασίες Επαναπροσδιορισμού Κοινωνικών Ρόλων: Μια Εφαρμογή Βιωματικού Προγράμματος Κοινωνικοπολιτικής Προσέγγισης Αποκλεισμένων Ενηλίκων*, in **Πουρκός, Μάριος** (επιστημονική επιμέλεια συλλογικού έργου), *Η απύσχα παρουσία του σώματος και του βιώματος στις διαδικασίες εκπαίδευσης, μάθησης και ανάπτυξης*, εκδ. Τόπος, 2015, ISBN: 978-960-499-140-2

Πουρκός, Μάριος (επιστημονική επιμέλεια συλλογικού έργου), *Τέχνη, Παιχνίδι, Αφήγηση: Ψυχολογικές και Ψυχοπαιδαγωγικές Διαστάσεις*, εκδ. Τόπος, 2009, ISBN: 978-960-6863-17-2

Πουρκός, Μάριος, *Ο ρόλος του πλαισίου στην ανθρώπινη επικοινωνία, την εκπαίδευση και την κοινωνικο-ηθική μάθηση. Η Οικο-Σωματική-Βιωματική Προσέγγιση ως Εναλλακτική Πρόταση στο Γνωστικισμό: Προς μια Βιωματική, Ευρετική και Επικοινωνιακή Ψυχοπαιδαγωγική*, Εκδόσεις Gutenberg, 1997/2003, ISBN: 978-960-01-0660-6

U.N.E.S.C.O. (éd.), *Conférence intergouvernementale sur l'éducation relative à l'environnement, Rapport final* (Tbilissi, 14-26 oct. 1977), Paris 1977, ED/MD, <http://unesdoc.unesco.org/images/0003/000327/032763fo.pdf>

Υπουργείο Παιδείας Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, *Πρόγραμμα Σπουδών του Διδακτικού - Μαθησιακού Πεδίου «Περιβάλλον και Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη» ΕΣΠΑ 2007-13\Ε.Π. Ε&ΔΒΜ\Α.Π. 1-2-3 «ΝΕΟ ΣΧΟΛΕΙΟ (Σχολείο 21ου αιώνα) – Νέο Πρόγραμμα Σπουδών, Οριζόντια Πράξη» MIS: 295450*

Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Υπηρεσία Ανάπτυξης Προγραμμάτων, *Οδηγός Εφαρμογής Προγράμματος Σπουδών Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης - Εκπαίδευσης για την Αειφόρο Ανάπτυξη*, Κύπρος, 2012, ISBN: 978-9963-0-1377-7

Φλογαΐτη, Ευγενία & Λιαράκου, Γεωργία (επιμέλεια), *Εκπαίδευση στην Αειφόρο Ανάπτυξη: από τη θεωρία στην Πράξη*, έκδ. ΚΠΕ Αχαρνών, Αρχάνες, 2009, ISBN: 978 960 98243-5-4

Yvon, Frédéric & Zinchenko, Yuri, *Vygotsky, une théorie du développement et de l'éducation: Recueil de textes et commentaires*, Faculté de psychologie de l'Université d'État de Moscou & Université de Montréal, Lomonossov, 2011, ISBN: 978-5-9217-0052-9